

Pénzkérdések a lelkipásztori életpályán

Szerkesztőségünk – eltérve íratlan, de általában követett szabályától, amely szerint nem közlünk sorozatot – egy bizonyára nagy érdeklődésre számíto, négy olyan tanulmányt jelentet meg az ez évi négy számban, amelyek „szociológiai és szervezeti” sajátságainak a szempontjából vizsgálja a református egyházat, illetve a református lelkészeket. A kutató munka 33 református lelkész gondolatait, érzéseit dolgozza fel. Az első tanulmány a pénz világáról szól. (a szerkesztő)

A Leviathan (~ hatalomvágy) mellett a Mammon (~ pénzsóvárgás) az a másik erő, melyekkel számos formában meg kell küzdenünk Krisztus követésünk során. Ebben a tanulmányban a református lelkipásztori identitást abból a szempontból vizsgálom, hogy 33 lelkipásztossal készült interjú tükrében milyen kérdések és dilemmák rajzolódnak ki a keresztyén életideál és a földi javak gyűjtésének kettősségéből.¹ Az interjúk fényében úgy tűnik, hogy a pénzhez való viszony egy olyan ambivalenciát hordoz, mely része a lelkipásztori identitásnak. Az élet ambivalenciái és az emberi lét paradoxoni, hívóként még kiegészülnek az „oda fent valókkal való törődés” és az e világban való élés feszültségével. Két világ határán élve, a lelkipásztor az Isten Országa üzenetét hordozza és világunk működéséhez képest egy spirituális értékrendszer és életvitel képviselőjeként jelenik meg környezetére és önmaga számára. A lelkipásztori életpályák elemzéséből négy főbb dilemmát veszünk górcső alá: szegénység vagy gazdagság, hivatásnak élés vagy gondoskodás a családról, pénzt dolgozni vagy szeretetből szolgálni, több vagy kevesebb járna nekem és a másik kollégának.

Neben Leviathan (~ Machtgier) ist Mammon (~ Geldgier) die andere Kraft, die man als Pastor während seiner Laufbahn immer wieder bekämpfen muss. In dieser Studie wird die Identität des Pastors im Spiegel von 33 Interviews aus dem Aspekt geprüft, welche Fragen und Dilemma sich aus der Zwiespalt zwischen christlichem Lebensideal und dem Besitz irdischer Güter stellen. In den Interviews scheint sich im Zusammenhang mit der Einstellung zu Geld eine Ambivalenz auszuzeichnen, die ein Teil der pastoralen Identität ist. Neben den Ambivalenzen und Paradoxen des menschlichen Daseins entsteht für uns Gläubige auch eine starke Spannung zwischen „dem Trachten was droben ist“ und dem Leben in dieser Welt. An der Grenze zwischen diesen beiden Welten hat der Pastor die Botschaft über Gottes Reich zu verkünden, wobei er für sich und seine Umwelt im Vergleich dazu, wie unsere hiesige Welt funktioniert, als Vertreter einer spirituellen Weltordnung und Lebensweise erscheint.

Bevezetés

Földi világunkban a pénzáramlás mint egy saját törvényszerűségekkel működő versenypiacot működtető eszközt, sajátos metafizikai hatalommal ruházzuk fel.² Az egyházban ugyanakkor más értékrendszer és más törvényszerűségek érvényesülnek. Az angol vallásfilozófus, P. Goodchild a következőképpen látja ezt: „Lényegében minden vallás irányítja és felosztja az időt, tereli a figyelmet és kijelöli a szentséges odaszánás útjait. A vallás meggazdagítja az életet azzal, hogy mintákat kínál az életre. Ha egyfajta ellentét feszül Isten és a pénz között, akkor alapjában ezeket a területeken feszül ellentét, hiszen a földi gazdagságnak megvannak a maga saját princípiumai az időt, a figyelmet és az odaszánást illetően. Egy társadalomban, mely alapvetően a földi gazdagság elérésére szerveződött, semmi sem tűnik evidensebbnek, minthogy az idő, a figyelem és az odaszánás az gazdagság elérésének szolgálatában kell, hogy álljon. Ez a fajta elkötelezettség ad spirituális hatalmat a pénznek”³

A lelkipásztorokkal készült interjúk tükrében úgy tűnik, hogy a pénzhez való viszony egy olyan ambivalenciát hordoz,

mely része a lelkipásztori identitásnak. A legtöbb interjúból a pénz hiánya, vagy éppen a társadalmi vagy egyházon belüli egyenlőtlenségek kerülnek elő, de mint majd látni fogjuk, a lelkipásztori életformában a szükségesnél több pénz is feszültséget jelenthet. Az élet ambivalenciái és az emberi lét paradoxonjai, esetünkben még kiegészülnek az „oda fent valókkal való törődés” és az e világban való élés feszültségével. Két világ határán élve, a lelkipásztor az Isten Országa üzenetét hordozza. Világunk működésétől eltérő spirituális értékrendszer és életvitel képviselőjeként jelenik meg környezetére és önmaga számára. Normahordozónként nem feszültségmentes e két világ határán élni.⁴

A pénz jelentésének komplexitása

Mit is jelent a társadalomban a pénz? A pénz már önmagában is komplex jelenség, hiszen az árucserén kívül többféle jelentése van. A pénz lehet az értékfelhalmozás eszköze. Lehet egyfajta elszámolási eszköz, sőt van szimbolikus értékfunkciója is. Polányi Károly az archaikus társadalmak vizsgálata kapcsán egészen odáig megy,

hogy a pénz hatalmi funkciójáról beszél. A hatalmon lévők szabtak ki büntetést, vámot, egyéb teljesítési kötelezettséget, és mint erősek, gyűjtötték azt be. A korai társadalmakban az isteneknek, istenségnek járó pénzt mint a felső hatalom képviselői, éppen a papok gyűjtötték be az emberektől.⁵ Szabó B. András disszertációjában ehhez kapcsolódóan utal a pénz horizontális (csere) és vertikális (hatalom, szakralitás) dimenzióira.⁶ Ehhez a komplexitáshoz hozzákapcsolódik még az idő dimenziója is Taylor szerint, aki a pénzt mint egyfajta sűrített energia- és időcsomagot írja le: „A pénzben a múlt, a jelen és a jövő találkozik és közvetít köztük... történelem és eszkatalógia találkozik és kapcsolódik össze.”⁷

Nagy utat járt be a keresztyén vallásban széles a spektruma a földi javakkal való élés módjainak és köztük a pénzhez való viszonyoknak a világi aszkézistól egészen a monumentális katedrálisok építésén keresztül, a mai nagy egyházi beruházásokig.⁸ Ennek a sokféle viszonyulásnak egyik oka talán éppen a pénz szerepének komplexitása: „Pszichológiai szinten tehát a pénz nem egységes szimbólum, hanem többféle szimbolizációt foglal magában. A pénzzel kapcsolatos nézeteinkben, viselkedésünkben nemcsak a pénz gazdasági értéke fejeződik ki, hanem a ráakódott társadalmi módosító tényezők sokasága is. Például az, hogy honnan származik a pénz, vagy milyen alkalomra kaptuk.”⁹ A pénz nemcsak mint csereeszköz jelenik meg, hanem mint jelkép ráakódott jelentéstartalmakat és érzelmi viszonyulásokat is felszínre hoz. Ennek példája, ahogy az egyik lelkipásztor a társadalmi folyamatokat értékeli:

„A végidők Istenben vannak elrejtve. De alapvetően azt látom, hogy ezek a folyamatok zajlanak föltartóztat-hatáttalanul. Mindennek eszköze a pénz. A pénzügyi világ, és amit tesz. A különböző magánbankjain keresztül. Hogy látom a világot? Valami olyasminek, mint ami lassacskán megéri a pusztulásra. Nemrég egy politológus mondta, hogy az egész világon érzékeli, szinte a világ nagy szegmenseinek, tehát a világ szinte minden nagy szegmensében látja az erkölcsi szétesést. Mindegy, hogy a politikaiakban hallható, látható, tudható korrupcióra gondolok. Mindegy, hogy a FIFA-ban kitört botrányokra gondolok. Ha a művészetre gondolok, a zeneiparra. Minden züllik, és nem az történik, hogy az Atlanti világban züllik, hanem az egész világon, szinte az egész világon.” (15/20)

A pénznek nemcsak vagyoni értéke van, hanem „a pénz, illetve a birtokolt vagyontárgyak tulajdonképpen az én kiterjesztésének tekinthetők, a hatalom, siker, a nemi identitás, a jólét szimbólumainak.”¹⁰ Lelkipásztor-ként kihívás, hogy valaki a pénzt eszközként értékelje, vagy mint bizonyos életszínvonal biztosítékát lássa. Ez a fajta kettősség végig megtalálható azokban az interjúkban, ahol a pénzkérdés előkerült:

„Mert a világ legalább ebből a két részből áll, a láthatóból és a nem láthatóból, és az ember mind a kettőre vágyik, és mind a kettő fontos az ember életében, egyiket se szeretném kijátszani a másik ellen. Holott nagyon sokszor lelkipásztorok csak a lelkiről beszélnek, és kimon-

dunk olyan hülyeségeket, hogy a pénz az nem számít, testvérek, meg mit tudom én, holott baromság, és sokszor a lelkipásztorok számít a leginkább a pénz, és ő van a legnagyobb rabságban a pénz által. Legyek hiteles és legyen összhangban az, amit mondok, a saját életemmel, így tudok tanítani.” (18/50)

Ambivalens viszony a pénzhez és a gazdagsághoz

Van néhány olyan, a pénzről szóló bibliai hely, ami megjelenik a lelkipásztor-interjúkban is, például Máté evangéliumának hatodik fejezetére utalva: „Nincs nagyobb kincse az embernek és ilyen értelemben mindegy, hogy pap vagy nem pap. Nincs nagyobb kincse annál az embernek, mint amit a mennybe gyűjt.” (15/22) A legtöbb esetben, ha nem is szó szerint, de az attitűdök szintjén számos ponton visszaköszönek bibliai szempontok. A lelkipásztori identitás szempontjából fontos azt is látnunk, hogy bár az anyagi javak a bibliai értékvilágban nem szerepelnek az elsők között, ugyanakkor a jól végzett munkán való áldás, illetve a „méltó a munkás a maga bérére” (1Tim 5,19) fontos útjelzők a pénzügyekben. A pénz és a gazdagság nem önmagában jó vagy rossz, hanem az Istennel megmutatkozó kapcsolat akadályaként vagy Isten kegyelmének gyümölcseként áll előttünk:

„Szeretnék a Mennországba jutni! Ez a távlati tervem. [Feleségemmel] egy csomósor megbeszéljük azt, hogy itt vagyunk a helyünkön, szeretünk itt lenni, itt érezzük jól magunkat. Ez az otthonunk mindenféle értelemben, de ha az Úr Isten úgy adja egyszer, lehet, hogy el fogunk menni innen. Arra, hogy nagyobb házában lakjunk, vagy több pénzt keressék – mert erre már számos lehetőség lett volna –, ezek meg sem mozgatták a fantáziámat. Hanem ha valami miatt belsőleg csapódik le bennünk, hogy akkor az az út, amit nekünk ad.” (14/120)

Ha az egyháztörténetet nézzük, látható, hogy az egyházi szolgálatba állás sokaknak éppen a társadalmi kiemelkedés lehetősége volt évszázadokon keresztül.¹¹ Amíg az egyház tizedet szedett, illetve patrónusai, mecénásai voltak, az ambivalencia folyamatosan jelen volt, a jómód és a földi javaktól való tartózkodás feszültsége folyamatosan kísérté az egyház történetét. Max Weber híres, ámde sokat vitatott elmélete szerint a puritán gondolkodás hozzájárult az eredeti tőkefelhalmozás létrejöttéhez, de a kettősség a protestáns gondolkodásban ugyanúgy jelen volt.¹² Isten az, aki kegyelmének jeleként ad anyagi javakat, de fontos az önmegtartóztatás, az aszkézis és a szerény életmód.¹³ Pénzből, gazdagságból mi a sok, vagy mi a kevés, mindvégig kérdés marad a lelkipásztor-interjúkban is. Felfedezhető az a disszonancia, ami az Újszövetségben is megtalálható a pénz és a hit világa kapcsán: „Senki sem szolgálhat két úrnak, mert vagy az egyiket gyűlöli, és a másikat szereti, vagy az egyikhez ragaszkodik, és a másikat megveti: nem szolgálhattok Istennek és a mammonnak” (Mt 6,24).¹⁴

„Itt tele van a hócipőm az egyházunk töketlenkedésével. És a kettőt egyébként is nem tudom összeilleszteni. Mert már túl sok pénzt kerestem akkor, tehát nagyon csúnyán fogalmazok, túl sok pénzt vettem magamhoz, hogy én még itt az egyházzal töketlenkedjek. Picit disszonáns volt talán néha a szöszökre fölmenni, de azért azt gondolom, hogy nem kellett, nem hirdettem olyat, amit nem gondoltam volna komolyan.” (1/21)

A fent idézett lelkipásztor egyházból való kilépésének több oka mellett az egyik éppen a gazdagság és a lelkipásztori hivatáshoz kapcsolódó képzetek összeegyeztethetlensége volt.¹⁵ Hasonló feszültség vezetett egy másik lelkipásztor gyülekezeti váltásához is:

„És ebben a faluban pályázatos pénzen emelt szintű, nagyon szép parókia épült. Nem szívesen laktam ebben a parókiában, mert körülöttem nem ez volt a valóság.” (2/14)

Bár a lelkipásztor-interjúk száma alapján nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, de úgy tűnik, mintha az egyházban informálisan létezne egy, a mai társadalmi körülmények között ideálisnak vélt életszínvonal. Ennek mértékéről nincsenek adataink, de az interjúkból kiderül, hogy ettől a normál nívótól való nagyobb eltérés (akár pozitív, akár negatív irányban), jelentős feszültséget szül a lelkipásztor és környezete, lelkipásztor és lelkipásztor között, és a lelkipásztor belső világában egyaránt.

A pénz mint deficitmotívum

Számos motivációs elmélet elmondja azt, hogy a pénz önmagában nem motivátor, tehát egy bizonyos szint felett már nem lehet a pénz mennyiségével motiválni.¹⁶ Maslow elmélete szerint emberi szükségleteink hierarchiába rendeződnek, és ha egy szükséglet kielégül, akkor egy magasabb szintű szükséglet kielégítésére fogunk törekedni: „A különböző alapszükségletek hierarchikus rendben kapcsolódnak egymással, oly módon, hogy az egyik szükséglet kielégítése és ennek nyomán beálló eltűnése a színpad közepéről nem valami nyugalmi állapotot vagy sztoikus apátiát eredményez, hanem egy másik, „magasabb” szükséglet tudatosulását. Az akarás vagy kívánás mindig folytatódik, csak egy „magasabb” szinten.”¹⁷

Ha a Maslow-féle motivációs rendszert vesszük alapul, akkor az értékrendszer szempontjából elmondható, hogy az anyagi javak nem állnak az értékpiramis csúcsán, ez tükröződik, amikor a lelkipásztorok a következőképpen beszélnek értékválasztásaikról:

„Tehát a körülmények nem voltak abszolút ideálisak, minimális fizetés volt, de abszolút nem, hogy mondjam, ez számított, nyilván számít a pénz, és hazudik, aki azt mondja, hogy nem, de nem ez volt a döntő, hogy most jöjjünk-e ide vagy nem, hanem egyszerűen én már ki akartam próbálni magamat élesbe, tehát hogy lássuk akkor, hogy mit tudunk...”

Sose fogom megtudni, hogy mire vagyok képes, ha nem lépek ki a komfortzónámból, hogyha nem merek meghozni olyan lépéseket, döntéseket.” (18,48)

„Először, amikor közöltem, hogy teológiára akarok menni, akkor apám is meg anyám is azt mondta, hogy jó, de csak előbb egy normális szakmát is tanuljak, amivel pénzt is keresek, és igazuk lett egyébként, mert ezzel pénzt keresni nem lehet, tehát igazából ez, ez egy jó hobbi, a lelkipásztorokodás, ...nagyon jó hobbi, de hát éhen döglez, pont... Úgyhogy végül is igazuk lett, hogy nem ezt a szakmát kellett volna választani, ha a megélhetést nézem. Hogyha a szakma szépségét nézem, akkor azt mondom, hogy ennél jobbat nem választhattam volna. És valószínű, hogy azért csinálom még mindig, mert, mert még ilyen küzdelmek árán is megéri, hogy a teológiával foglalkozzak.” (22/8)

„Ez az a furcsaság, amit én egy pillanatig sem élek meg úgy, hogy hú, most elszalasztottam valamit. Annál nagyobb hülyeséget nem csinálhattam volna, mint hogy a több pénz vagy a nagyobb presztízs érdekében én elmenjek innen. Tehát egyszerűen vannak dolgok, amikor az ember azt érzi meg, hogy vannak dolgok, amikor az ember ott van, ahol Isten akarja látni.” (14,95)

A Maslow szerinti szükségleti hierarchia tétele megfordítva is igaz: ha egy alapszükségletünkben hiányt szenvedünk, nem tudunk a magasabb rendű szükséglet kielégítésére törekedni. Az egyháztörténelemben számos példát találunk arra, hogy egyes alapszükségletekről tudatos módon mondtak le emberek, hogy magasabb rendű dolgoknak szentelhessék életüket. Adódnak azonban olyan élethelyzetek, amikor nem a transzcendencia, vagy az önmegvalósítás szükséglete lesz a legfontosabb, amikor nem saját magunkról, karrierterveinkről, hanem például hozzátartozóink vagy gyermekeink sorsáról kell döntenünk.¹⁸ Akkor a biztonsági, vagy éppen a szociális szükségletek felülírhatják az addigi életcélokat, nem kis belső feszültséget okozva ezzel a lelkipásztornak:

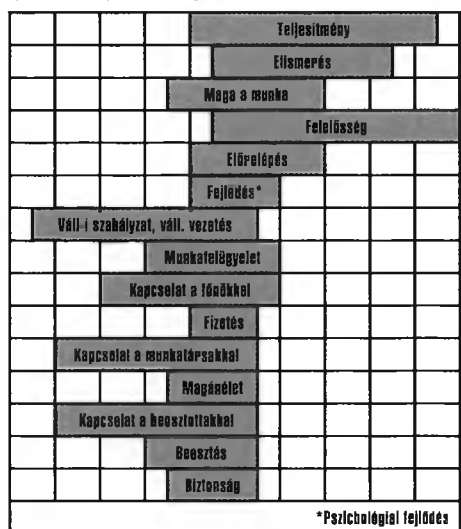
„Nem tudtam volna magamat rendesen fenntartani, családról nem is beszélve. Arról pedig, hogy félretegyek, szó sem lehetett. Tehát megalázó helyzetben tartott engem a református egyház, mint a hitoktatóját. A munkámat nem becsülték meg. Ezt elismerték egyházi vezetők, de változtatni nem változtattak a gyakorlaton... Tehát én évekig csináltam és hihetetlen nagy lelkesedéssel. És tényleg a levegőből éltem, vagy lelkesedésből. De olyan nagyon hosszú távon ezt nem lehet csinálni.” (5/85)

Maslow nézeteit kiegészítve az interjúk jobb megértéséhez fontos megemlítenünk, hogy Frederick Herzberg elméletében a pénz nem a motivátorok, hanem a higiénés tényezők között szerepel.¹⁹ Herzberg motivációs elmélete szerint a munkában kétféle tényező hat, a belső motivátorok az elégedettség forrásai, míg az elégedetlenség mögött mentálhigiénés tényezők állnak. Amíg a higiénés körülmények javítása elégedettséget nem okoz, csak elégedetlenséget szüntet meg; a motivációs tényezők hiánya viszont nem okoz elégedetlenséget, csak az elégedettség hiányát jelenti. Amint az alábbi diagram is mutatja, az embereket elégedetté a motivációs tényezők teszik, elégedetlenné pedig a higiénés tényezők hiánya.

A munkahelyi elégedettség kulcsfontosságú tényezői (Herzberg, 2003)

1844 olyan munkaköri eseményt jellemző tényezők, amelyek igen erős elégedetlenséget váltottak ki. | 1753 olyan munkaköri eseményt jellemző tényezők, amelyek igen erős elégedettséget váltottak ki.

← Gyakoriság %-ban →
50 40 30 20 10 0 10 20 30 40 50

*Pszichológiai fejlődés

50 40 30 20 10 0 10 20 30 40 50

Munkaköri elégedetlenséget előidéző tényezők. | Munkaköri elégedettséget előidéző tényezők.

69% - Higiénés tényezők - 19% | 31% - Motivátorok - 81%

ábra²⁰

Ez azt jelenti, hogy a munkahelyi motivátorok között a pénz csak egy szintig ösztönözi az embereket.²¹ Ha viszont nincs meg a vágyott életszínvonalhoz szükséges pénz, akkor a hiánya erősen demotiváló tényezővé válhat. Azokban a lelkipásztor-interjúkban, ahol előkerül a pénz kérdése, többnyire, mindenütt ilyen deficitmotívum jelenik meg.

„A szülők nagy lendülettel indultak neki a falusi létnek, azzal a gondolattal, hogy milyen jó. Néhány hét alatt kiderült, hogy ez nagyon kemény dolog, töredékéért annak a fizetésnek, amiből addig éltek. Sokkot kaptak tőle, még

mind a mai napig nem gyógyultak ki belőle. Én egy ilyen tapasztalattal jövök, hogy a szülők ezt nagyon nehezen fogadták, fogadják el, nagyon nehezen találják a helyüket az egyházban és konkrétan anyagilag.” (17/1)

„Tehát mindig ebből éltünk, ugyanakkor egy pazar parókia, egy hatalmas nagy parókián laktunk. Hogy rollerünk volt, biciklit, azt sose tudtunk kapni, mert nem volt rá pénz, pedig mindig ez volt az álmom, karácsonykor biciklit kértem az anyától, de nem kaptunk. Viszont rollerom volt, és rollerozni lehetett a lakásban, olyan hatalmas nagy volt. Tehát ez egy nagyon érdekes élmény volt, hogy sose tudtam igazán, hogy mi gazdagok vagyunk vagy szegények. Mert pazar volt a körülmény, ahol éltünk, a hatalmas, nyolcszobás parókia... folyosókon lehetett focizni, meg mondom, rollerozni, meg futni kellett a telefonhoz, hogyha csöngött, mert olyan hatalmas nagy volt és pazar bútorok, tényleg nagyon szép dolgok, hát ilyen kitelepített emberek mentették oda a bútoraikat hozzánk. Tehát tényleg, pazar körülmények között nem tudtuk, hogy mit eszünk. Tehát ez egy olyan nagyon érdekes kettősség volt. Persze hát azért nem haltunk éhen, de egyszerűen kellett élnünk. Én ezt mind nagyon élveztem.” (19/1)

„Miközben anyám olyan fillérekből szedte össze a konyhai dolgokat, hogy az hihetetlen. Az alapélmény volt, hogy leszedeti velem a vaját, merthogy túl vastagon kenem a kenyérre. Ezek ilyen száz évvel ezelőtti történetek, de hát ilyen szűkös volt a dolog közben. Úgy volt ez szűkös, hogy ha nagy gond lett volna, be tudtak volna szállni a szülők, vagy nagyszülők, de ők ezt egyszerűen nem vették tudomásul, vagy nehezen vették tudomásul, hogy szűkösségek vannak. Ezt azóta is látom, nagyon sok esetben látom elsőgenerációs lelkipásztoroknál..., hogy az ember kikerül rossz anyagi viszonyok közé, és a szülei nem értik, hogy ilyen van. A gyerek nem keres sok pénzt, de annyit se, hogy mondjuk befizesse a gázt. Nem tudja fenntartani magát. Rengeteg ilyen helyzet van az egyházban, de ez egy másik téma. Ha valaki erre nincs felkészülve, akkor az nagy dráma a családban. Ez nálunk is így volt, de ha nagy gond lett volna, akkor gondolom, hogy... mit tudom én... nem látom át, de gondolom, hogy segítettek volna.” (17,3)

A lelkipásztori hivatást az interjúalanyok többnyire a társadalmi és egyházi megbecsültség és aránytalanság hiányérzetével élik meg. A lelkipásztorok is ebben a társadalomban élnek és rájuk is hatnak a fogyasztói társadalom tapasztalati és rájuk is érvényes az önértékelés és a pénz(hiány) korrelációja is.²² Az önértékelés több mindentől függ: a vallásos életgyakorlat, a környezet megbecsülése és szeretete mellett az anyagi megbecsülés is része az önbecsülés alakulásának.²³

„Nincs fizetés, nincs ember, nincs parókia. Na. Vizes régi parókia, műemléktemplomok összeomlás közelében, nem létező gyülekezet, nincsenek emberek, aki van, ott a legnagyobb iskolai végzettség a nyolc osztály, de ott is úgy, hogy négy első, négy második. Akkor a pénz... Ja! Nincs pénz. Tehát én huszonkétezer nettóval jöttem el,

per hó... Ezt így kell elképzelni, hogy ennyi a fizetésed. Most adott egy lelkipásztor, és huszonkettő a havi fizetése. Most akkor mi van? Mit kell csinálni? Hogy veszek fát? Ja nem, az benne volt. Bocsánat, a rezi már megvolt akkor. De hogy élsz meg ennyiből? ... Mit látunk magunk körül? Sok-sok félrecsúszott életű embert. Sok-sok szerencsétlen embert, aki felőrlődött ebben a küzdelemben. Aki nagy hűséggel... Egy csomó hűséges ember megrokanva, egyszerűen beleőrülve ezekbe a dolgokba, a franc szolgálatba. Azt láttuk, hogy mi az elsődleges és legfontosabb célja a lelkipásztornak, és egyáltalán a gyülekezetnek mi a legfontosabb: Hát hogy a pap ne bolonduljon meg. Az nem egy utolsó szempont.” (17,36–37)

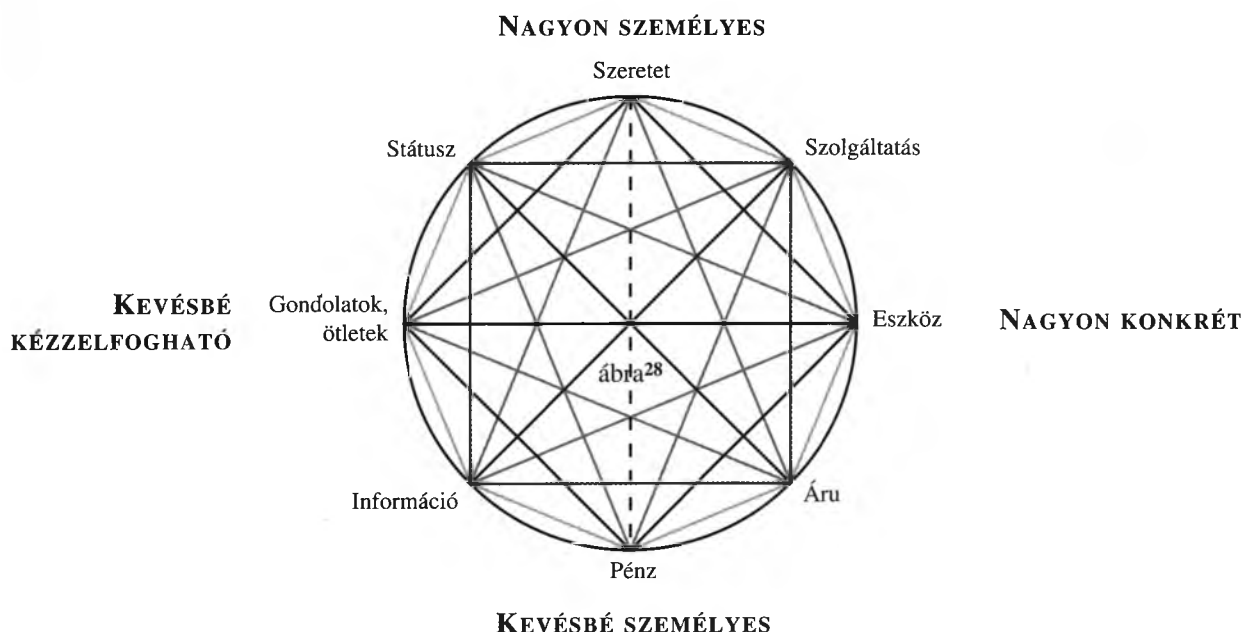
Mint ez utóbbi interjúrészletben is látszik, a pénz nemcsak csereértékeszköz, hanem kommunikációs szerepe is van.²⁴ A pénz az emberi kapcsolatok relációjában szubjektív üzenetet közvetít, hogy kinek a munkája mennyit ér a társadalomnak, illetve ez esetben az egyháznak.²⁵ Az amerikai filozófus és vallástudós, Needleman a következő kapcsolatot látja a pénz és a megbecsültség érzése között: „A mai korban, hogy kik vagyunk, 50%-ban köze van a pénzkérdésekhez. Az egészségünk, hogy hol élünk, hova utazunk, mit teszünk az időnkkel, mennyire vagyunk megbecsülve, mit érhetünk el, szenvedéseink és kényelmünk, így vagy úgy, de kapcsolatban vannak a pénzzel. A pénz az önértékkérzetünkhöz is kapcsolódik. Ez talán a protestáns etikában és a kapitalizmus szellemében gyökerezik; Max Weber szerint a kálvinista protestantizmus a világi sikerben az isteni kegyelem jelét látta. Ha valaki az üzleti életben sikert ért el az anyagi világban, annak spirituális értéke is volt, sőt az egyéni önbecsülést is meghatározta. Így a pénz nagyon is bensőséges módon kapcsolódott össze az önérték érzetével.”²⁶ Ha az önértékelés egyik lehetséges komponense a pénzbeli kereset mértéke, de a lelkipásztorok ebből kevésbé részesülnek, akkor a vallásos motiváción kívül vajon van-e olyan te-

rülete az életüknek, ahonnan pozitív visszajelzést és erőt kaphatnak, hogy deficitérzésükkel megküzdhessenek?

A pénz és a szeretet cserekapcsolat nehézségei

Edna B. Foa és Uriel G. Foa szerint az emberek sok olyan erőforrással rendelkeznek, amellyel megjutalmazhatják egymást. A szerzőpáros különböző erőforrástípusokat ír le elméletében: a státusz, az információ, a pénz, az áru, a szolgáltatás, a szeretet, az eszközök és a gondolatok.²⁷ A társas interakciókban valós és szimbolikus, nagyon személyes és materiális tárgyak, úgymint erőforrások cserélnek gazdát az emberek között. Ahogy az ábra is szemlélteti, a társas kapcsolatok során szinte bármilyen fajta erőforrással cserélhető valamely más erőforrás (akár saját típusával is).

Sokféle csereügylet zajlik a gazdasági és a mindennapi életünkben és különböző erőforrások cserélnek gazdát az interakciókban. A kicserélt erőforrások nem függetlenek egymástól, például a szeretet erőforrásértéke nagymértékben függ attól, hogy kitől kapjuk azt, ugyanakkor a pénz értékét kevésbé határozza meg, hogy kitől kapjuk. Egyházi kontextusban azonban ez is számít, hiszen ha a lelkipásztor a gyülekezettől függ anyagilag, akkor a pénz nem független a személytől. Egyházi kontextusban további feszültséget szülhet, hogy az erőforrások csereelmélete szerint a szeretet és a pénz nem tekinthető elfogadható cserének. Márpedig a lelkipásztor nem szolgáltatást nyújt a gyülekezeti tagoknak, hanem szeretetből szolgálja őket. A szeretet cserekapcsolatban (akár horizontális vagy vertikális síkon) sokkal inkább egyfajta „spirituális fizetőeszközként”²⁹ jöhet szóba, mint a szívességek, jó cselekedetek, elismerő szavak formájában.³⁰ Egy ilyen csereelméleti egyenletben kényessé válik a pénz értéke

mind a lelkipásztor, mind a gyülekezet oldaláról. A lelkipásztor felől nézve a pénzhez szegyenérzet párosul, úgy jelenik meg, mint a morális bűnök egyike.³¹

„Tehát sokan mondták nekem azt, hogy az akkori közösségekben is, hogy persze, csak azért vállaltam ezt az önkormányzati izét, hogy majd akkor jól megszedjem magam én is meg mindenhogya és amikor látták, hogy az egész pénz náluk köt ki, akkor nagyon meglepődtek és kérdezték, hogy miért nem fordítom ezt másra. És mondtam, hogy nem a pénz a dolog lényege, hanem a hit.” (7/108)

A lelkipásztorság elsősorban spirituális hivatás, és kérdéssé válik, kérdés tehát hogy mi az, ami egy lelkipásztort megillet anyagi téren.³² Manfred Josuttis a következőkben látja ennek a problémának a gyökerét: „Az, hogy a lelkipásztornak másnak kell lennie, végeredményben azt a kívánságot jelenti, hogy szeretné, ha életében azt az emberi szabadságot élhetné meg, melynek nem a pénz vagy az anyagi javak birtoklása az alapja, hanem Isten. Azzal, hogy a polgári társadalomban élve a pénzt és Istent egymással ki akarja békíteni, teológusként a profetikus kiszolgáltatottság és papi bebiztosítottság alapvető kettőségét magában helyre kell tennie.”³³

Az arányosság elve

Azokban az interjúkban, amelyekben a pénzkérdés markánsan jelenik meg, többnyire az arányosság elvével kapcsolatban kerül szóba. Ugyanazzal a végzettséggel, de más szolgálati helyen, vagy az egyházi hierarchiában más poszton lévők, leginkább az aránytalanságokat fájlatják, amelyek a rendszeren belül található és kevésbé jelenik meg, hogy más társadalmi csoportokhoz képest hol helyezkednek el a lelkipásztorok az anyagi megbecsülés szempontjából. Az arányosság elve az emberi kapcsolatokban az egy szervezeten belül, vagy hasonló pozícióban dolgozókat érinti érzékenyen.³⁴ Az arányosság elve akkor hat demotiváló tényezőként, amikor ugyanolyan vagy hasonló végzettséggel azonos pozícióban lévők közül nagyon eltérő jutalmazásban részesülnek (pénz, megbecsülés, bónusz, cafeteria, vagy egyéb juttatások). Ebben az esetben nemcsak az anyagi javak abszolút értéke számít, hanem azok viszonylagossága a többiek juttatásaihoz képest.

Az egyházban nehezíti a rendszeren belüli aránytalanságok elhordozását, hogy a hátrátételt átélők úgy látják, hogy az anyagi feszültségek nyílt kibeszélését a rendszer nem engedi, illetve a palástolt különbségeket a rendszer életben tartja. Mint az alábbi interjúrészletekből is látszik, az egyházi rendszeren belüli visszásságok és az aránytalanság érzése jelentős belső vagy kapcsolati konfliktusokhoz vezethet:

„Szóval ne szóljuk meg azt az embert, hogy az miért jár Mercedesszel, holott az én ellenpéldámnál fogok maradni végig, mert az Opel Vectrám kétszer annyiba kerül. Csak azon nem látszik, meg nem tudja senki, hogy ez a

Mercedes pl. 10 éves, ez a Vectra meg 1 és vadonatúj. És ma már egy ilyen autónak az ára 10 millió forint, egy Mercedesnek meg 5. Mert próbálunk mi ezektől. De hát ez is milyen álszentség, hát ez is milyen átverése az egész köznépnek. Hogy mi bebújtunk olyan kiadásokat, olyan dolgok mellé, mögé, amik ne tűnjenek föl. Eljárunk komoly éttermekbe. Szóval én nem akarom az egyházunkat nagyon befektíteni, de erről többet kéne beszélni... Szóval mindenkinek legyen meg a jólét, ne csak annak, aki ott van a húsos fazék körül. Ne legyen ott olyan ember a húsos fazék körül, aki azért van ott, mert ő abból meríteni akar. Hanem azért merítsen belőle, hogy mások is tudjanak abból élni. És nekem ez nem tetszik. Ez nem tetszik és én soha nem csináltam ilyet. Inkább ott hagytam az egész céget, de rám ilyet nem mondjon senki, mert én segéd-lelkipásztorként már Mercédesszel jártam meg Grand Cherokkeval mert nekem ment a dolog, mert meg tudtam oldani.” (1/14)

„A református egyházban csoportdíjakat fizettek, csoportonként fizettek díjakat. Bemondás alapján, hogy ki hány csoportot tanított, így ment nagyjából ez a dolog. Aztán elosztották a rendelkezésre álló pénzt. Csakhogy! Volt olyan lelkipásztor, aki bemondta, hogy van neki 3 csoportja. Az 1-es csoportja. A 2-es csoportja, meg a 3-as csoportja. Elment a nem tudom én milyen vidéki általános iskolába, az 1., a 2. meg a 3-as csoportot kis létszám miatt összevonta és megtartotta az órát, úgy ahogy, lelkiismeretére bízva, egyszer egy héten. Valamit eljátszott a gyerekekkel, énekelt egy református éneket és utána hazament. És megkapta a három csoportdíjat. Én három csoportért dolgoztam hétfőn meg szerdán. És ezt megcsináltam, tehát 6 órát tartottam meg. Dolgozatot írtam, feleltettem, részt vettem az osztályozó konferenciákon, elmentem az osztálykirándulásokra. Nekem csak ez volt a bevétel. Olyan fizetésbeli aránytalanságok alakultak ki a fizetések között. Tehát senki soha ezt nem rendezte, mert a lelkipásztori érdek ezt diktálta. Mert a lelkipásztornak így jó volt ez a plusz bevétel. Visszatérünk ahhoz a problémához, amit a két világháború között megfogalmazott a református egyház: mérhetetlen igazságtalanságok vannak lelkipásztor és lelkipásztor fizetése között.” (5/85)

„Ugyan azokról a gyarlóságokról, hogy hogyan farcasai egymásnak a lelkipásztorok, hogyan tiltják ki egymást szolgálati területeikről, milyen féltékenység van, hogyha az egyik lelkipásztor kicsivel több pénzt kap valahol, mint a másik, vagy nem engedik be egymás területére temetni egymást, mert akkor elesnek a stóladíjtól.” (7/120)

„Hogy van az, hogy Magyarországon ritkábban mennek a lelkipásztorok kisebb helyre. Az Úr Isten elhívása, a Szentlélek mindig a nagyobb fizetés felé visz? Ez a magyar Szentlélek de jópofa, nem? Tehát, hogy ebbe ne menjünk... mert cinizmus lesz a vége.” (17/44)

A lelkipásztori identitást tekintve a pénzhez és az anyagi javakhoz való viszony több olyan feszültséget hordoz, melyek részben „természetes” velejárói ennek a hivatás-

nak, részben az egyházi tanítás egyértelműségének hiánya, részben pedig az egyház mint szervezet működéséből fakadó anomáliákra vezethetők vissza. A feszültségekkel való megküzdésben, illetve elhordozásában úgy gondolom, Needleman összegzése frappáns és érvényes: „A világ nagy spirituális tanításai szerint az emberi létnek két természete, vagy ha úgy tetszik, két aspektusa van. Az egyik a világgal való kapcsolat fenntartásáról szól: tenni és cselekedni, családot alapítani, alkotni valami nagyszerűt, vagy éppen építeni valamit. A másik aspektusnak a spiritualitáshoz, a transzcendenshez, az Istennel való kapcsolathoz és legbelsőbb világunkhoz van köze. E két természetünk együttesen adja ki, hogy kik is vagyunk. Arra vagyunk hivatva, hogy megtaláljuk és megéljük énünk e két ellentétes erői közt a kapcsolatot és a belső harmóniát. Nem tölthetjük be hivatásunkat, hacsak nem mind a két oldalt nagyon komolyan nem vesszük. (...) Amíg a földön élünk, a két világgal kapcsolatban élünk. Az élet igazi értelmének megtalálása akkor jön el, ha érzed és tudod, hogy van kapcsolat e két világ között. Olyan kifejezések, mint például »a drága igazgyöngy« vagy az »egy a szükséges dolog«, arra utalnak, hogy egy dolog van, ami egyedül fontos az életben: a spirituális igazság a szívedben... Ugyanakkor nagyon sok másodlagos dolog nagyon fontos az életben, amire figyelmünk kell, különben az »egyetlen fontos dolog« válik lehetetlenné.”³⁵

Siba Balázs

BIBLIOGRÁFIA

- ADAMS, J.S.: Inequity in social exchange, in: Berkowitz, Leonard (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 2, Academic Press, New York, 1965, 267–299.
- ADAMS, J. S.: Toward an understanding of inequity, in: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1965, Vol. 67, 422–436.
- BAKACSI Gyula: *A szervezeti magatartás alapjai*, Budapest, AULA, 2010.
- BAUER, W.: *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der früh christlichen Literatur*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1988.
- CHAPMAN, Gary: *Egymásra hangolva – Az öt szeretetnyelv*, Budapest, Harmat Kiadó, 2003.
- FOA, E. – Foa, U. G. Resource Theory: Interpersonal Behavior as Exchange, in: K. J. Gergen, M. S. Greenberg, R. H. Wills (eds.) *Social Exchange: Advances in Theory and Research*. New York, Plenum, 1980, 77–94.
- FODOR László: *Gazdaságpszichológia*, Budapest, Noran Libro, 2013.
- GOODCHILD, P.: *Theology of Money*, London, SCM Press, 2007.
- HAGEN, Jürgen von – Welker, M. (Ed.): *Money as God? The Monetisation of the Market and its Impact on Religion, Politics, Law, and Ethics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014.
- HAILER, M.: *Gott und die Götzen: über Gottes Macht an gesichts der lebens bestimmen den Mächte*. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 2006, 361–366.
- HERZBERG, F.: *One More Time: How Do You Motivate Employees?* *Harvard Business Review* 46. 1968/1. 53–62.
- JOSUTTIS, M.: *Der Pfarrer ist anders – Aspekte ein erzeit genössischen Pastoraltheologie*, München, Ch. Kaiser, 1982.
- KARREBERG, F.: *Geld – IV. Sozialethisch*, in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart – Handwörterbuch für Theologie und*

Religionswissenschaft, Zwieter Band: D-G, Tübingen, Mohr, 1980, 1318–1320.

- KOPP Mária, Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot az ezredforduló után*, in: *Távlatok/86*. 2009. 32–53.
- KÓRÖSSY Judit, Lisznyai Sándor: *A pénz pszichológiája és a gazdasági szocializáció*, in: Hunyady György – Székely Mózes (szerk.): *Gazdaságpszichológia*, Budapest, Osiris, 2003, 249–380.
- MASLOW, A.: *A lét pszichológiája felé*, Budapest, Ursus Libris, 2003.
- MIHÁLYFI Ákos: *A papnevelés története és elmélete*, I. kötet. Budapest, Szent István társulat, 1896.
- NAGY Károly Zsolt: *Max Weber Protestáns etikájának recepciója a magyar református teológiában a második világháború előtt*, in: Hoppál Mihály (főszerk.) – Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, 2009, XXVI. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 239–261.
- NEEDLEMAN, J.: *Money and the Meaning of Life*, Doubleday, 1994.
- MORTON, Andrew R.: *A határon élni*, in: „Hálával áldozzál...” – A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara tiszteletbeli doktorainak tanulmányai a 150. évforduló ünnepén, Budapest, KRE–HTK, 2005, 377–389.
- PACHMANN, H.: *Pferrersein – Ein Beruf und eine Berufung im Wandel*, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 2011.
- POLÁNYI Károly: *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Budapest, Gondolat, 1984, 304–313.
- RUFF Tibor: *Lehetnek-e gazdagok a keresztények?* In: *Új Exodus*, 2001, XII. évf. 2–3. szám, 46–55.
- SIBA Balázs: *A magyarországi egyházak mozgástera a gazdasági szférában*, in: *Confessio* 2005/1. 105–111.
- SIBA Balázs: *Az egyházak jogi és gazdasági helyzete Magyarországon és az Európai Unióban*, in: *Confessio* 2004/4. 97–113.
- SIBA Balázs: *Egyházi vállalkozások fejlesztése az EU pályázati rendszerének tükrében*, in: *Confessio* 2005/2. 98–105.
- SZABÓ B. András: *Az áldozattól a pszeudoesztakológiáig – A pénz kulturális szerepeinek teológiai értékelése*, Doktori értekezés, Evangélikus Hittudományi Egyetem, Rendszeres Teológiai Tanszék, 2015.
- SZONDY Máté: *Anyagi helyzet és boldogság: kapcsolat individuális és nemzetközi szinten*, *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 2007, 8 (4), 291–307.
- TAKÁCS Sándor – Csillag Sára – Kiss Csaba – Szilas Roland: *Még egyszer a motivációról, avagy „Hogyan ösztönözzük alkalmazottainkat itt és most?”* in: *Vezetéstudomány*, XLIII. ÉVF. 2012. 2. SZÁM, 2–17.
- TAYLOR S.: *Soul and Money A Theology of Wealth*, New York, Episcopal Church Center, 1991.
- WARIBOKO, N.: *God and Money: A Theology of Money in a Globalizing World*, Lanham, Lexington Books, 2008.
- WEBER, M.: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest, Gondolat, 1982.
- WEST M.: *Tie Your Camel to the Hitching Post – An Interview with Jacob Needleman*, *Personal Transformation* 2000. vol. 8. Number 5. 43–48.

JEGYZETEK

- ¹ Ez úton szeretnék köszönetet mondani Hámori Ádám kollégámnak és az általa vezetett egyházzociológia szeminárium teológus hallgatóinak, akik az elmúlt három év során összesen 33 protestáns lelképásztorral készítették interjút az ország különböző pontjain. A kutatásban közreműködő lelképásztorok nem csupán gyakorlati tapasztalatok megszerzésében segítettek a lelkész- és vallásánárképzésben részt vevő hallgatóinkat, de értékes meglátásokkal is gazdagították az egyházzociológiai alkotott képünket, valamint egyházzociológiai, szervezeti sajátosságairól meglévő ismereteinket. Az interjúk anyagát a társadalomtudományos közlemények módszer-

- tani gyakorlatának megfelelően az interjúszövegeket anonim módon idézünk. A kutatás célkitűzéséből adódik, hogy az információkat, interjúszövegeket elsősorban nem személyhez kötötten, hanem mint a tágabb jelenségkör sajátosságainak bemutatására használjuk.
- 2 Hailer M.: Gott und die Götzen: über Gottes Macht angesichts der lebens bestimmenden Mächte, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 2006, 361–366.
  - 3 Goodchild, P.: *Theology of Money*, London, SCM Press, 2007, 3.
  - 4 Morton, Andrew R.: A határon élni. in: „Hálával áldozzál...” – A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara tiszteletbeli doktorainak tanulmányai a 150. évforduló ünnepén, Budapest, KRE-HTK, 2005, 377–389.
  - 5 Polányi Károly: *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*, Budapest, Gondolat, 1984, 304–313.
  - 6 Szabó B. András: *Az áldozattól a pszeudoesztakológiáig – A pénz kulturális szerepeinek teológiai értékelése*, Doktori értekezés, Evangélikus Hittudományi Egyetem, Rendszeres Teológiai Tanszék, 2015, 35.
  - 7 Taylor S.: *Soul and Money A Theology of Wealth*, New York, Episcopal Church Center, 1991, 7. A pénz, mint energia áramlás kapcsán lásd még: Wariboko, N.: *God and Money: A Theology of Money in a Globalizing World*, Lanham, Lexington Books, 2008, 7.
  - 8 Lásd gazdasági témában korábban megjelent írásaim: Siba Balázs: *Egyházi vállalkozások fejlesztése az EU pályázati rendszerének tükrében* in: *Confessio* 2005/2. 98–105.; Siba Balázs: *A magyarországi egyházak mozgástera a gazdasági szférában* in: *Confessio* 2005/1. 105–111.; Siba Balázs: *Az egyházak jogi és gazdasági helyzete Magyarországon és az Európai Unióban* in: *Confessio* 2004/4. 97–113.
  - 9 Kőrössi Judit, Lisznyai Sándor: *A pénz pszichológiája és a gazdasági szocializáció*. in: Hunyady György – Székely Mózes (szerk.): *Gazdaságpszichológia*, Budapest, Osiris, 2003, 249–380. 351.
  - 10 Kőrössi Judit, Lisznyai Sándor: *A pénz pszichológiája és a gazdasági szocializáció*, in: Hunyady György – Székely Mózes (szerk.): *Gazdaságpszichológia*, Budapest, Osiris, 2003, 249–380.375.
  - 11 Mihályfi Ákos: *A papnevelés története és elmélete*, I. kötet. Budapest, Szent István társulat, 1896.
  - 12 Weber, M.: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest, Gondolat, 1982. Weber nézeteinek magyarországi hatástörténetéhez lásd: Nagy Károly Zsolt: *Max Weber Protestáns etikájának recepciója a magyar református teológiában a második világháború előtt*, in: Hoppál Mihály (főszerk.) – Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore, A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XXVI*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2009, 239–261.
  - 13 *Az Ószövetség a gazdagságot Isten áldásaként jeleníti meg, hazánkban a Hit Gyülekezete pénzről szóló tanítása áll közel ehhez a felfogáshoz. Lásd: Ruff Tibor: Lehetnek-e gazdagok a keresztények?* in: *Új Exodus*, 2001, XII. évf. 2–3. szám, 46–55.
  - 14 A pénzre használt egyik szó a héber nyelvben a mammon. Ez az arámi eredetű szó az Újszövetségben is szerepel, ahol szövegkörnyezetétől függően több értelme is lehetett. Vannak, akik a főnőczi mammon („haszon”) szóval, mások a héber matmon („kincs”) szóval hozzák összefüggésbe, de a héber מָמוֹן („pénz”) szó megfelelőjeként is használatos lehetett már Jézus korában is. A mammon szó görög megfelelője, a mamonasz a Hegyi beszédben is szerepel (Máté evangéliuma, 4,24), valamint a hamis sáfárról szóló példabeszédben (Lukács evangéliuma, 16,9–13) is említi Jézus. Vö: Bauer W. *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*. Walter de Gruyter, 1988, Berlin, New York, 994.; Karrenberg, F.: *Geld – IV. Sozialethisch*. In: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart – Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. Zwieter Band: D-G, Tübingen, Mohr, 1980, 1318–1320.1319.
  - 15 Josuttis, M.: *Der Pfarrer ist anders – Aspekte einer zeitgenössischen Pastoraltheologie*. München, Ch. Kaiser, 1982, 157.
  - 16 Fodor László: *Gazdaságpszichológia*, Budapest, NoranLibro, 2013, 182.
  - 17 Maslow, A.: *A lét pszichológiája felé*, Budapest, Ursus Libris, 2003, 97.
  - 18 Maslow, A.: *A lét pszichológiája felé*, 116.
  - 19 Herzberg, F.: *One More Time: How Do You Motivate Employees?* *Harvard Business Review* 46. 1968/1. 53–62. vö: Bakacsi Gyula: *A szervezeti magatartás alapjai*. Budapest, AULA, 2010, 57.
  - 20 Takács Sándor – Csillag Sára – Kiss Csaba – Szilas Roland: *Még egyszer a motivációról, avagy „Hogyan ösztönözzük alkalmazottainkat itt és most?”* in: *Vezetéstudomány, XLIII. ÉVF. 2012. 2. SZÁM*, 2–17. 4.
  - 21 Weber, M.: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest, Gondolat, 1982, 62.
  - 22 Szondy M.: *Anyagi helyzet és boldogság: kapcsolat individuális és nemzetközi szinten*, *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 8 (4), 2007, 291–307.
  - 23 *A magyar lelkiállapot-felmérés során kiderült, hogy a vallásosság és étellel való elégedettség pozitívan korrelál egymással, (természetesen ez nem jelenti azt, hogy hosszú távon a deficit érzése ne lenne káros hatással a mentális egészségre): „Az élet értelmébe vetett bizalom ugyanakkor több további, a pozitív életminőség szempontjából meghatározó tényezővel szoros kapcsolatot mutat, a személyiség fejlettségének, önazonosságának, kompetenciájának, sikeres megbirkózásának, a környezetével kialakított harmóniájának igen jó mérőeszköze. Pozitív kapcsolatot mutat a közösségi hatékonysággal, azaz a szomszédosági kapcsolatok erősségével, a vallásgyakorlással, a vallás fontosságával, a civil szervezeti tagsággal, amelyek számos vizsgálat tanúsága szerint jelentős egészségvédő faktorok.”* Kopp Mária, Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot az ezredforduló után*, in: *Távlatok/86*. 2009, 32–53. 45.
  - 24 Szabó B. András, *Az áldozattól a pszeudoesztakológiáig*, 2015, 34.
  - 25 Goodchild, P., *Theology of Money*, 8.
  - 26 West M.: *Tie Your Camel to the Hitching Post – An Interview with Jacob Needleman*. *Personal Transformation* 2000. vol. 8. Number 5. 43–48. (Letöltés: 2016.01.24.) http://www.personaltransformation.com/jacob_needleman.html lásd még: Needleman: *Money and the Meaning of Life*, Doubleday, 1994, 61.
  - 27 Foa, E. Foa, U. G. *Resource Theory: Interpersonal Behavior as Exchange*, in: K. J. Gergen, M. S. Greenberg, R. H. Wills (eds.) *Social Exchange: Advances in Theory and Research*, New York, Plenum, 1980, 77–94.
  - 28 Foa elmélete alapján szerkesztette David D. Witt. (Letöltés 2016.01.22.) <http://www3.uakron.edu/witt/flm/chap4.htm>
  - 29 Hagen, Jürgen von – Welker, M. (Ed.): *Money as God? The Monetisation of the Market and its Impact on Religion, Politics, Law, and Ethics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 8.
  - 30 vö: Chapman, Gary: *Egymásra hangolva – Az öt szeretetnyelv*, Budapest, Harmat Kiadó, 2003.
  - 31 Josuttis, M.: *Der Pfarrer ist anders*, 165.
  - 32 Pachmann, H.: *Pfarrer sein – Ein Beruf und eine Berufung im Wandel*, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 2011, 79.
  - 33 Josuttis, M.: *Der Pfarrer ist anders*, 169.
  - 34 Adams, J. S.: *„Toward an understanding of inequity”*, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1965, Vol. 67, pp. 422–436. vö: Adams, J. Stacey, *„Inequity in social exchange”*, in Berkowitz, Leonard (Ed), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 2, New York, Academic Press, 1965, 267–299.
  - 35 West M.: *Tie Your Camel to the Hitching Post – An Interview with Jacob Needleman*. *Personal Transformation* 2000. vol. 8. Number 5. 43–48. 47.